

З ТАТАРСЬКОЇ НЕВОЛІ

I

Це діялось ще в тих часах, коли-то на нашу нещасну Україну татарва набігала і хрещених людей в тяжку неволю забирала, та на турецьких базарах, мов скотину, продавала. В селі Покровах, недалеко У маня, жила родина Носів. Старий Прокіп Ніс жив при своєму синові Артимові Носенкові. Він мав чотирьох Посинів, а наймолодший з них був Івась, якому тоді було не більше десяти літ. Одного дня весною каже Івась до батька:

— Я сьогодні пожену овець на леваду.

— Не ти поженеш, але Максим, — каже батько, — ти ще замалий, щоб отару упильнувати і буде нам з цього шкода.

Але Івась не з таких був, щоб послухати, що йому старші говорять; наперся йти з вівцями на леваду, то й піде. Пожене Максим, то й добре, але він таки піде за Максимом,

Івась був добрий і гарний хлопець і всі його любили. Відзначався тим між своїми ровесниками, що був відважний і нічого не боявся. Усім говорив, що він з козацького роду, а козаки нікого і нічого не бояться. Хоч тоді вже на Україні пропала козацька свобода і москалі стали заводити свої порядки, та слава козацька ще не забулася і всі про козаків говорили. Тоді ще жило Запорожжя зі славною Січею і туди зверталась думка цілого українського народу.

Івась був дуже гарним хлопцем. Чорні очі аж горіли сміливістю, чорне кучеряве волосся, мов у баранчика, і смагляве личко. До того ще він був сином першого в селі багача. Він такий був відважний, що не боявся сам

піти вночі на цвинтар, куди і старим людям ставало лячно. Не боявся піти сам у ліс, хоч там справді виводились вовки і про це всі говорили.

— Овва! Що мені в лісі вовк зробить? Полізу на дерево і нічого мені не станеться.

І справді раз йому в лісі така пригода трафилась, хоч це було вдень. Пішов він сам на ягоди, аж тут щось у корчах зашелестіло. Він оглянувся, а близько нього стоїть великий вовчище, блискає своїми сліпами та зубами кланцає. Івась миттю поліз на дерево, мов вивірка і став звідтам кричати: "вовк, вовк", аж поки люди, що недалеко в полі робили, не позбігалися і не прогнали вовка.

Івась умів славно лазити по деревах і не було ніякої деревини, на котру він не лазив би. Так само не боявся глибокої води і пливав, мов риба. Був веселий і дотепний та гарно співав. Але був непосидючий і часом зробив щось таке, за що батько не раз його покарав. Та він усе говорив:

— Козакові не боятися ні води, ні огню, ні смерти... Бо так йому все говорив старий дідусь Прокіп Ніс. То

був старий запорожець, що ходив у походи у Крим і на море ще з покійним кошовим батьком, Іваном Сірком. Він любив Івася більш усіх своїх внуків і все говорив, що з нього славний козак виросте. Він розказував Івасеві багато про козаків, про нашу славу бувальщину і все вказував на нашу кращу будучину.

— Хоч тепер над нами Москва панує, та ми таки виберемо собі волю і на нашій вулиці буде празник.

Отож того дня Івась тільки вижидав, коли Максим пожене отару на леваду, а тоді він за ворота, тай за Максимом. А тому й байдуже, що

хлопець за ним побіг, і гаразд так ліпше, бо йому буде помагати овець завертати, та стільки не набігається.

Пішли на леваду. Максим грає на сопілочці, а Івасеві так весело, такий радий був, що і про світ Божий забув. Бігає по леваді, сідає на свого улюбленого барана-проводиря, що все йшов на попереду отари, і їздить на ньому мов на коні. А далі то і левади йому замало, він пішов у ліс і біжить щораз далі, поки не перейшов його півперек і опинився аж у степу. А тут так гарно. Степ зазеленів і уквітчався різноманітними квітками, що наставляли свої голівки до теплого весняного сонця. А от зараз трафилась нова забавка. Івась стрінув зайчика. Івась хоче його піймати. Підбіжить до нього, а той стрибне в траву, покаче трохи і знову присяде. Його буде можна піймати, щоб лише припасти до нього в пору.

Аж тут стає перед Івасем дужий татарин на коні, наче з-під землі виріс. Івась звернув зараз і став щосили втікати до лісу. Коли б лише туди дістатися, то де-небудь скриється під корчем, а там уже й Максим буде недалеко. Біжить, утікає Івась, що землі під собою не чує. Татарин помітив його і пустився доганяти на коні. Допав його під самим лісом, схилився з коня і вхопив наперед себе. Івась скрикнув страшно, та в тій хвили почув голос Максима, що гукав за ним по лісі.

Татарин завернув назад і помчав з Івасем у степ. Івась налякався ще більше, як побачив, що татарин не сам був, а мав кільканадцять товаришів. Татарин заговорив щось до них, а вони переїхали в ліс на леваду і загорнули цілу отару овець Івасевого батька. Максим почув розпачливий крик Івася, побачив цілу чету татар і скрився в лісі, а коли татари погнали овець, він щосили побіг в село, розказуючи людям по дорозі, що недалеко села показались татари.

В селі давно говорили люди, що пішла орда на Україну, але не чути було про них близько, видно орда пішла іншим шляхом і народ заспокоївся. Тепер, почувши страшну вістку від Максима, всі страшно налякалися. В селі заворушилися всі, мов у муравлиннику, коли його ціпком розрушаєш. Ніхто не знав, що тепер робити. Артим Носенко з

батьком накликали людей, щоб гуртувались до оборони і хапали, що в руки попаде. Та ніхто цього не слухав, кожний тямив лише про себе, хапав, що міг і втікав у комиш скриватися. З другого боку села плила річка, вона тут і широко розливалася, з чого стояв глибокий став, а далі й болото, поросле комишем та трощею. Старі люди говорили, що в давнину у тім болоті люди перед татарами крилися. Зараз зачали зганяти туди товар і виносити із хат, що можна було винести.

Івасева рідня розпачала, ломила руки з одчаю, а старий Прокіп стояв безрадний та тільки вуса шарпав із досади, та заєдно говорив:

— Не варто на світі жити, коли народ так зледачів, що втікає мов отара наполошених овець. Ми звідсіля не рушимось, а дорого продамо наше життя. Немає мого любого Івася, так і мені не хочеться жити... Старий добув з комори три рушниці, кілька списів, шабель і пороздавав синові та унукам. — Усі погинемо, а не дамо взяти себе живих.

Але татари не приходили. Вже було геть з полудня, а село начеб завмерло. Опісля дехто став з болота вилазити і роздивлялись. Були й такі, що закрались у ліс зорити за татарами. Поїхали і в степ, та по татарах і сліду не було. Та все-таки люди пересиділи в болоті цілу ніч аж до рана, і тільки тоді стали вертати до села. У страху, мовляв, великі очі.

Татар не було і сліду, все минуло наче страшний сон. Але це не був сон, лише суцця правда, бо пропав Івась і ціла отара овець його батька. Усі дякували Богові, що тільки на страху скінчилося. Лише в домі Носів царював смуток. Пропала дитина і ніколи її не побачать. Коли його не заморять голодом, не замордують, то хлопча збусурмениться, яничаром стане, як багато інших християнських хлопців.

Опісля Івасеві брати пустилися на конях у степ, поїхали у ті сторони, кудюю орда переходила, та нічого не побачили, хіба руїну і згарища. А хто з людей вцілів і остався, знав лише це сказати, що орда погнала

багато християнського ясиру, а між тим були різні люди: і старші, і молодші, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата.

А далі не було вже за чим шукати та розвідувати.

II

Татари, що захопили Івася й отару овець, вернули до свого загону, що далеко в степу розложився табором, а звідсіля розсилав на боки хижацькі чети за грабунками. Ті частини вертали тепер до табору зі здобиччю, а тоді табір мав рушити в дальшу дорогу.

Івася держав наперед себе татарин на коні. Хлопець побачивши, що нічого не вдіє, перестав пручатися. Він нагадав собі усе, що чував від дідуся про татарську неволю і йому стало страшно. А дідусь говорив правду, бо сам усьому гаразд придивився, бо сам побував у татарській неволі, хоч недовго. Це таке страшне, що й подумати лячно. Івась плакав зразу, а опісля й плакати не стало чим. Він дуже посумнів і був певен, що не вернути йому у рідну сторону, не побачити свого села, своєї рідні. Їхали так довго, аж почувся в степу гамір, рев скота, блявання овець, крики та галайкання татар, плач та голосіння бідних невольників. Добились до табору. Отару загнали до гурту, а Івася кинув із коня татарин поміж таких самих хлопців, як і він, яких набрали по Україні.

Тут було стільки всілякого народу, що аж в очах морочилось. Були тут і старші люди, чоловіки й молодіці, парубки й дівчата, хлопці й діти. Івась наблизився до гурту ровесників, та вони всі такі були налякані, що й говорити забули.

Кожне знало, яке важке буде його життя і пам'ятало про те, що з кожним кроком віддаляється від рідного села, якого ніколи вже не побачить. Івась зразу не знав, що йому робити. Присів на землі і знову гірко заплакав. Опісля став гаряче молитись і прочитав собі усі молитви, яких навчила його мама, йому від цього полегшало. В його душі повсталала

надія, що може Господь звільнить його із цієї неволі. Він не раз чував від дідуса, що багато людей з неволі втікає. Чому і йому не мало б таке вдатися? Він усе був найпроворнішим хлопцем між своїми ровесниками в селі. Не раз забавлялися в козаків, невольників і татар, то кожного разу він вигадав таку штуку, що невольники або втікали з неволі, або їх звільняли козаки. Треба й тепер щось таке видумати... А може Бог дасть, що орді козаки дорогу заступлять і відіб'ють бранців. Батько Сірко не раз засідав на татар, що верталися з грабунку, і розбивав їх у пух. Може й тепер таке трапитися. Від таких думок Івась заспокоївся. Він поклав велику надію на святого Миколая, бо старі люди говорили, що той святець помагає тим, що в неволю попали. Треба лише до нього щиро помолитись... І він заєдно молився, щоб на нього зглянувся.

Стало вечоріти. Сонце вже давно зайшло, лише небо рожевіло з цього боку. Татари розвели великі вогні, при яких варили в казанах баранів. Івась побачив, як у першу чергу попав під ніж той великий баран з отари його батька, котрого прозвали овечим отаманом тому, що за ним йшли усі овечки. На ньому Івась так любив їздити держачись його довгої вовни. І тепер мусів Івась дивитись, як його покладали на землю, різнули ножем по горлі, відтак здерли з нього кучеряву шкіру, випотрошили, порізали і кинули у казанок. Івасеві було дуже жаль і він став судорожно плакати.

Опісля стали татари розносити поміж бранців шматки печеного і вареного м'яса. Дали й Івасеві. Він не їв нічого від рана і дуже зголоднів. Укусив того м'яса і виплював. Воно було тверде і якесь солодке. Івась пізнав зараз, що то була конятина, якою татари людей годують. Хоч як йому докучав голод, не міг цього їсти, і поклався голодний на траві, та дивився на чисте вечірнє небо, на якому виступали ясні зорі. Він багато їх знав. Бачив їх кожного погідного вечора. От ця зоря показувалась у батьковій оселі над великою грушею, а там друга либонь над дубом, що стоїть за повіткою, а ця виходила все над стодолюю. А ця зоря, коли станула просто вікна хати, тоді певно й північ. Так його вдома вчили, і він усе добре запам'ятав. І тепер дивився бідний Івась на ті самі зорі, та тут не було ні груші, ні дуба, ні стодоли, бо тут степ, а рідне село далеко

відсіля. Від дідуся він чув, що малі хлопці, що попадуть у бусурменську неволю, забувають згодом, як вони називаються, забувають своє ім'я, свій рід, а опісля то й молитву християнську і рідну мову, поки цілком не збусурменяться.

Того усього Івась дуже злякався, а щоб і з ним так не сталося, то він постановив собі весь час повторювати, що зветься Івасем Носенком, а його батько Артим, мама Катерина, дідусь Прокіп Ніс, що він із села Покров близько У маня. Він ще ніколи там не бував, але його батько возив туди продавати хліб і кожним разом привозив йому гостинця. А далі постановив собі відмовляти ті молитви, які знав, а своєю мовою говорити бодай самому до себе, коли б не було при ньому ні одного земляка, щоб лише того не забути. Івась думаючи над цим, дивився у зоряне небо. Довкруги його чути було дитячий плач, людські стони, вигуки татар і бляння овець. Ті всі голоси зливалися в такий гамір, що нічого не можна було розібрати. Серед цього гамору ночував Івась, що йому злипаються очі і сон його перемагає. Перехрестився ще тричі і заснув твердим сном.

III

Наступного дня вранці прокинувся Івась від голосного гамору, який настав у таборі. Татари заворушились, доїли кобили і пили ще тепле молоко. Таким молоком почастивали дітей, а старшим бранцям роздавали по куску конятини. Інші татари звивали шатра і складали на гарби. Було помітно, що збираються у дальшу дорогу. Бранців зганяли з леговиська і розпутували їм ноги, та підганяли нагаями до поспіху. Багато бранців було таких знеможених, що не могли з місця рушитися. Таких били немилосердно, а коли це не помагало, вбивали на місці. Із того був великий плач і голосіння, бо не одному вбито батька, маму, або когось найближчого. Івась дивився вперше в житті, як убивають живих людей, і йому стало страшно. Таке ж і йому може статися, коли б знемігся і не здужав йти далі. А він буде кріпитися, хоч би довелось житися конятиною і кобилячим молоком. Івась відшукав зараз той шматок конятини, який вчора кинув, обтер його з пороху і з'їв. Так само

випив кухлик молока, який подав йому старий татарин і трохи підкріпився.

"Годі! — подумав собі, — хай вже буде що хоче, коби лиш їсти і не знемощити, як ті сердешні, що їх тут повбивали і таки непогребаних у степу покинули".

Табір рушив далі. Передом їхали на конях татари у кінчастих овечих шапках, у кожухах горі вовною, хоч сонце і стало добре припікати. За ними гнали чабани нагробовану худобу і овець, за тим йшли бранці, пов'язані сирівцями, і їхали гарби, а ззаду та обабіч їхали татари. Івась йшов поміж ровесниками, з якими не міг зговоритися, бо кожне мовчало, мов німе.

Івасеві стали дошкуляти спека і спрага. Коли б хоч крапелька води, а тут усюди безкрай степ. Аж десь коло полудня натрапили на річку і тут стали на відпочинок. Уся худоба й коні кинулися прожогом до води. Далі мали підганяти до пійла бранців, дарма, що вода була скаламучена. Кожне лягало при березі і пило воду ротом, бо руки були пов'язані. Дехто прилігши не міг підвестися, а тоді сипались удари нагаїв на їхні плечі. Легше було молодим, вони мали руки вільні і могли черпати воду пригорщами. Вода не тільки була мутна, але ще й тепла і несмачна, та ніхто на це не зважав, бо спрага палила нутроці. Так само Івась пив воду, скільки міг.

Знову загоріли вогні, нарізали баранів та знівечених коней, пекли та варили м'ясо і живились.

Івась цею першою дорогою дуже втомився. Позбивав собі та покалічив босі ноги і дуже засумував. Побоювався, що як у дорозі щось не станеться і його не врятують, то певно не видержить, охляне, а тоді його уб'ють або покинуть у степу вмирати. Він поклався в траві і міцно заснув. Він чував від людей, що в траві на степу небезпечно лягати, бо може злюча гадюка підповзти і вкусити, а від цього певна смерть. Та

йому було тепер байдуже. Може би так і краще було, щоб відразу вмерти і не мучитися довго. Та не довго дали йому спати, збудив страшенний біль від удару нагая, яким почастивав татарин, що стояв над ним. То був перший удар, якого ще зроду не чув на тілі. Нераз ударив його батько прутом або рукою. Тоді видавалось це великим нещастям, та це було не до порівняння. Цей удар пік його вогнем. Івась вився з болю і, боячись другого удару, схопився відразу на ноги.

Табір рушив далі в дорогу і йшов аж до самого вечора. Тут, де тепер стали на нічліг, не було зовсім води. Усіх мучила спрага. Люди хапали з трави росу, щоб хоч трохи відсвіжити спечені на вугіль уста.

Івась з'їв знову шматок печеної конятини, і зараз заснув твердим сном. І так тривало чотири дні. Івась так поранив собі ноги, що за кожним кроком чув великий біль. З ніг текла кров, а не було чим позавивати ран, не було перед ким пожалуватися, бо всі терпіли те саме, а татари не звертали на це уваги.

Четвертого дня станув табір на довший відпочинок. Татари порозпинали свої шатра, а з недалекого лісу стягали дерево на паливо. Опісля показалося, що татари не задля самого спочинку тут розтаборились. Вони зараз порозпускали загони у всі сторони на нові грабунки. Із табору видно було зараз першого вечора луну від пожарів по всіх сторонах. Усі знали, що це значить і дожидали нових товаришів по недолі.

Бранці стали згодом звикати до свого нещастя. Почулись розмови, зразу шепотом, а опісля й голосніші. Кожне говорило про свою біду. Те саме було і між хлопцями. Івась звернув увагу на одного ровесника, який припав йому до серця. Оба були на себе схожі, мов рідні брати, і ростом, і кучерявим чорним волоссям. Івась був сміливіший і перший до нього зблизився.

— Ти звідкіля?

— Я з Кирилівки, з Брацлавщини.

— А є тут твій батько або мати?

— Нікого немає, мене самого захопили, а батько не знаю куди дівся.

— А як тебе звуть? — Артимом.

— А мене Івасем та ще й Носенком. Я з Покровів близь Уманя.

— Що з нами буде?

— Господь його знає... Коли не встигнемо втекти, то певно пропадемо.

— Добре казати втекти. Я вже про те й сам думав, та нас пильнують, мов собаки...

— Тихше говори, а то ще який чорт підслухає, то нас пов'яжуть сирівцями.

— Татарин нашої мови не розуміє.

— Не вір цьому, у них теж люди бували, то й нашу мову знають...

Від цієї хвили хлопці держалися разом і спати лягали побіч себе, а тоді нашіптували собі до вуха своє важке горе, та плакали, молились разом і один другого потішав та підбадьорював, що може воно таки вдасться їм утекти.

— Я мушу таки втекти, — говорив Івась, — щоб не знати що. Такого годі видержати.

— Ну, то втікаємо оба. Держимось разом, бо я сам нічого не видумаю.

— Воно так укупі буде краще. Все ж один другого порятує, та чого один не видумає, то другий.

— А чи знайдемо дорогу додому, чи не заблукаємо у степу?

— Підемо татарським слідом, — а чи ти вмієш на коні їздити?

— Та ще й як. Та я думаю, що на коні небезпечно, а краще пішки, бо буде можна де-небудь у бур'яні скритися.

— Але на коні скоріше заїдемо додому. Ти подумай, які наші ноги покалічені.

— А відкіля коней візьмемо? — завважив Артим.

— Вкрадемо татарам. Це ж не гріх, бо вони нашого добра чимало награвували.

— А що буде, як нас піймають?

— Чому мають нас піймати? Будемо молитись до святого Миколая, щоб нас заступив, а він певно нам допоможе...

— А я таки боюсь, що коли б нас піймали, то смерть неминуча.

— Ова! А чи не краще нам померти, як так мучитись? Козак нічого не боїться.

— Та я теж із козацького роду, — каже Артим. — Мій прадід, і дід, і батько були козаками... Але знаєш ти, Івасю, що ми мусимо стати побратимами так, як між козаками водилось, то значить, що один другого в біді не покине, хоч би пришилось і загинути...

— Я знаю, що то побратимство, мені дідусь усе розказував.

— Тільки біда, — каже Артим, — що тут ніде нема церкви і не буде де побратимства запрягти собі.

— Ну, годі. Коли нема церкви, то й без цього можна. Бог усе бачить і знає.

— Вони, таки лежачи на землі, обнялись і поцілувались, та стали собі до вуха шептати присягу на побратимство так, як її знали зложити.

— Підожди, Івасю! А до котрого села втікати мемо, чи до Покровів, чи до Кирилівки?

— Це пусте, — каже Івась. — Коли б лише до якого-небудь добитись, то вже будемо між своїми людьми, а вони вже не дадуть нам пропасти, та й допоможуть додому добитись.

— Чи у твоєму селі були татари, Івасю?

— Ні, Бог помилував. Мене з левади захопили враз з отарою.

— А наше село орда спалила дотла. Люди завчасу скрились, бо нікого тут з наших не бачу.

— Якось воно зробиться, коли б лише втекти.

І так розмовляли з собою ці два десятилітні побратими кожного вечора, поки не позасипляли...

На другий день повернули загони з новою здобиччю. Боже! Скільки було тут плачу й голосіння! Назганяли пов'язаного народу без числа. Хлопці, захоплені думкою про втечу, наче не бачили і не чули людського горя.

— Знаєш, мені цієї ночі святий Миколай приснився, — сказав Артим. — Прийшов сюди достоту так, як у нашій церкві намальований з довгою палицею в руці, і каже до мене: "Ви, хлопці, щиро до мене молились і я вам поможу втекти".

— Невже ж так тобі приснився? — каже врадуваний Івась. — їй Богу, що так, я нічого не прибільшую, і тепер я

певен цього, що нам поталанить...

— Мені також так здається.

— А знаєш чому? Бо ми ще молоді і не нагрішили багато.

— Либонь, що так.

— А чи візьмемо ще кого з собою? Святий Миколай був би тільки втішений.

— Гм... Я взяв би усіх, коли б можна було. А то я думаю, що як нас багато втікати буде відразу, то буде нам тяжче і всіх нас виловлять. Утікаймо самі, а інші хай втікають за нами. Та цього їм не можна говорити, щоб не виговорили. З усіма побратимства заводити не можна.

— Втікаймо цієї ночі.

— Не можна, — каже Івась, — ще не всі вислані загони повернулися, ми можемо на такий загін потрапити і пропадем.

— А як ти гадаєш зробити?

— Я гадаю, що коли всі загони повернуться, то табір зараз рушить далі, а на найближчій постой ми втечемо.

— А є у тебе який ніжик?

— Є. Маю в кишені, та ще й кресиво.

— У мене теж є, а це в дорозі нам придасться.

А опісля знову, як полягали спати, шептали собі про втечу, і дуже з цього раділи.

На тім місці спочивав табір іще один день, а опісля, коли всі загони поверталися, рушив у дальшу дорогу. Хлопці держалися разом і, йдучи, розглядалися по сторонах, щоб добре затишити дорогу. З правого боку далеко видно було великий ліс. От коби їм лише там добратись... Але до ліса було далеко, а їх добре сторожили татари.

Хлопці йшли жваво, незважаючи на поранені ноги. їх гріла надія, що завтра о такій порі вже будуть на свободі. Так зійшов день аж до вечора. Як звичайно вишукували татари місце на постій поблизу води. Тепер якраз стали над широкою рікою з невеличкими озерцями, зарослими густим комишем і трощею. Тут було ще багато води, бо сонце не вспіло її висушити. Над вечором заганяли товар і коні до пійла. Потім погнали і бранців, мов отару овець. Хлопці розглядалися пильно, куди їм буде найбезпечніше втекти.

— Чи зараз? — шепнув Артим Івасеві.

— Ні. Ми це зробимо ніччю, як табір засне. Тепер нас помітили б.

Опісля завернули бранців до табору і стали роздавати на вечерю печену конятину, а далі все стало стихати. На небі щораз густіше стали виступати ясні зорі, поки не вкрили цілого погідного неба. Хлопці лежали в траві, дожидаючи з б'ючим серцем догідної хвилі.

Івась дивився на зорі і поміркував, що вже пішло поза північ. В таборі було тихо, тільки чувся від часу до часу стогін нещасних бранців.

— Ходімо, — шепнув Івась побратимові. Повставали зараз, узялися за руки і стали пробиратися

поміж лежачих бранців. Йшли прямо до ріки, звідкіля доходило рахкотіння жаб. Проминувши бранців, прокрались поміж вартових, що закуняли. Тепер побачили палаючі вогнища, при яких спали татари. Це місце треба було перейти непомітно, бо воно було яскраво освітлене. Хлопці полягали на землю і стали повзти. Врешті вони проминули татарські купи і тепер здавалося, що вже опинилися поза табором. Тоді підішлися з землі і стали бігти щосили до ріки. Кілька разів то один, то другий спотикнувся у високій траві і падав на землю. Та ось нещастя. Над самою річкою пас™ чабани коні. Про це хлопці не знали і наскочили на чабанів. Один чабан помітив утікачів і пустився здоганяти. Він галайкав за ними, та вони втікали щосили. Добігли до берега і шубовснули у воду.

— Вмієш пливати? — спитав засапаний до смерти Івась. — Трохи. Боюсь, що на глибокій воді потону.

— На глибокій воді лепде плисти, як на мілкій, повір мені. Я трохи відсапну і попливемо, а ти держи мене за одержу. Тільки, пробі, не чіпай мене ні за руки, ні за шию, бо тоді певно потопимось.

Артим учепивсь одержі Івася і помагав собі трохи другою рукою. Івась плив на середину ріки. Він іще за дня, як приходив сюди до пійла, зятямив, що трохи далі на середині ріки лежить невеличкий острівець,

оброслий трощею. Туди він і спрямувався. Та плисти було дуже важко, бо в одежі, та ще треба було піддержувати на воді товариша. Він дуже знемігся, і вже думав, що не допливе. Аж почув відразу, що попав на течію і вода його бистро понесла.

Тоді він повернувся горілиць і тепер міг відпочити. Від часу до часу повертав голову і дививсь у пітьмі за острівцем.

— Як тобі, Артиме?

— Я дуже знемігся, — простогнав Артим, ледве переводячи дух.

— Обернись горілиць як я, та не підноси голови, острівець уже недалеко.

— Мене вода заллє.

— Нічого не бійсь, горілиць легше плисти.

Івась зачув, як від легенького подуву вітру шумів очерет. Доплили до мети. Тепер пообертались і намацали ногами землю. Взялись за руки і побрели до острівця. А тимчасом татарський чабан, що гонив за хлопцями, як почув плюскіт води, загалайкав на інших і всі чабани позбігалися на берег. Почули гомін й інші вартові та прибігли сюди теж.

— Коли не потонуть, то завтра знайдемо їх певно десь у трощі, — говорили між собою, — далеко вони не втечуть.

Ми їх за це для відстрашення інших потопимо на очах усіх бранців, мов сліпих котенят.

Знеможені і мокрі мов хлющ зайшли малі побратими поміж трощу на острові і тут знайшли трохи сухого місця, де зараз полягали важко дихаючи. Мокра одежа поприлипала їм до тіла, зробилось їм студено, аж зубами дзвонили.

— Не згубив ти ножика, Артиме?

— Є, я і кремінчик маю, та порохна дасть Бог.

— Коли б лише звідсіля видістатись подалі від татар, то усього знайдемо.

— Що ми будемо робити? — питає Артим. — Ти чув, як татари галайкали? Вони помітили нашу втечу, певно той чорт, що за нами гнався, наробив галасу, а завтра стануть за нами шукати, і хтозна, чи не знайдуть, бо куди ж ми скриємось?

— Не бійся. Хіба ти забув, що тобі святий Миколай чудотворець говорив? Тож бачиш, що не пропадемо. Дідусь мені не такі чудеса того святого розказував.

— Так ми не ждімо тут, а зараз утікаймо... Івась роззирнувся. Уже світало.

— Нікуди нам тепер утікати, бо не забіжимо далеко навротемки. А як розсвітає, татари помітять нас у степу і упіймають. Ми зостанемо тут, поки татари не помандрують далі... Рано вони певно підуть, бо довше трьох днів не затримуються на одному місці.

Артим став плакати.

— Де ж ми тут дінемося? Вони сюди певно прийдуть. — Не журись. Ми пірнемо у воду і пересидимо лиху

годину. Знаєш як? Дідусь розказував, що у давнину ось як люди від татар у воді крилися. Треба взяти очеретину до вуст і пірнути з головою у воду, а другий кінчик очеретини має виступати з води. Так ото треба дихати, щоб не задушитись.

— Я цього не чував, — каже Артим, і зараз перестав плакати.

— Ми зараз попробуємо. Я вже вмію дихати через очеретину, пробував у нашому ставі, — Івась зрізав грубу очеретину, пообтинав на кінцях і подав Артимові. —Притримай носа пальцями і пробуй дихати.

— Справді, що так можна дихати, — каже Артим, спробувавши.

Івась зладив ще одну очеретину для себе і промовив:

— Отож ми зробимо так. Як почуємо, що татари за нами шукають, будемо сидіти тихо. А коли б і на острівцець полізли, так ми зараз пірнемо у воду. Тоді нам треба держатись за руки, щоб не загубитись.

— Нам би поперед усього поживитись трохи, — каже Артим. — Я взяв учора трохи конятини за пазуху, не знаю, чи можна буде її їсти, бо геть вимокла.

— А я успів украсти татариніві також добрий шмат баранини, тільки не знаю, чи вона добре спечена, бо я таки з вогню взяв... Зараз попробуємо.

Він добув м'ясо з-за плечей. Воно було вимокле і наполовину спечене. Врізав по шматку, а що оба були дуже голодні, то таки зараз з'їли, не роздумуючи. Опісля стали куняти, мов птиці на гілляці, наслухаючи, що у таборі діється. Та Івася таки зломив сон і він заснув твердо. Артим не міг заснути, бо його дуже морозило...

— Івасю! Либонь погоня за нами, — шепнув Артим Івасеві, беручи його за руку.

Івась прокинувся відразу. На світі вже було ясно. Він піднявся з землі і роздивлявся. Від табору почулись голоси, що наближались. Івась поліз обережно в очерет і розхилив його. Кілька татар ішло берегом ріки і стали показувати руками на острівцець. Опісля два татари роздяглись і полізли у воду. Тут від берега була рвуча вода. Вони зразу плигали в воді, а далі стали плисти на острівцець.

— Нам теж пора, — каже Івась, — є у тебе очерет наготові?

Артим дрижав цілим тілом, мов у лихоманці. Івась повів його за руки на другий беріг острівця, і зараз оба полізли у воду. Тут була вода спокійна, бо головний рукав ріки з течією йшов попід той берег, де стояв табір. Зайшли у воду по груди і тут пірнули з головами. Татари, допливши до острівця, стали шукати. Помітили сліди хлоп'ячих ніг і столочену траву, де вони лежали. Сліди йшли в різні боки. Татари довго тут нишпорили, та відтак забралися, звідкіля прийшли. Тимчасом хлопці стояли в воді обличчям догори, вистромивши очеретини з води. Виждавши так довгий час, Івась вихилив голову з води і прислухався. На острівці вже не було нікого, а з протилежного боку долинав плюскіт води, отже татари відпливали. Виждав ще трохи, а відтак вийшов на берег. Тут було видно татарські сліди. Зараз нарізав очерету, зв'язав його на одному кінці і настромив на себе цілий сніп. Такий самий сніп зладив і для Артима, якого привів з води. Усюди було тихо, лише з табору доходив сюди звичайний гамір. Татари ладились у дорогу. Хлопці стояли в очереті в цілий ріст і дивились на переправу татар через ріку.

Довго воно тривало, заки цілий табір перебрався на той бік ріки. Як уже гамір став у степу замовкати, вони поскидали мокру одягу і розстелили на сонці сушити. Та не багато у них тої одяжі було; сорочка та штанці, бо у такому їх татари захопили.

— Що ж ми тепер будемо робити? — питає Артим.

— Ми тут ще заночуємо. Небезпечно нам так під ніч у степ пускатися. Можемо здибати вовка, а може ще який заблуканий татарин буде вертати, тоді була б нам велика біда. А тут нам зовсім безпечно.

— Коли б так вогню розвести та погрітися.

— Не розведемо, вогонь палити небезпечно.

Вони одяглись у сухе, помолилися і полягали спати, підклавши під голову сухої трави. Довкруги було тихо, хіба нічна птиця відзивалась і жаби в болоті рахкали.

— Бачиш, що воно правда в тому, що мені святий Миколай говорив.

— Певно, що правда. Ти побачиш, як то ми гарно доб'ємось додому.

Вони заснули твердим сном. Сонце вже стояло високо і добре припікало, як вони прокинулися. Виспавшись добре, почували себе бадьорими і веселими. З'їли по шматку м'яса й ладилися переплисти ріку на другий бік. Щоб не замочити одежі, Івась вигадав "татарську штуку". Він нарізав ножем комишу і зробив із цього малий плотик, до нього прив'язав клунок з одежею і пустив на воду, тягнучи на ремінці. З тим пустилися на воду. Тепер було їм легше плисти без одежі. Але татарська штука не повелась, бо одежа таки замокла. Вони повдягалися в мокру одежу, щоб краще на них висохла, і пішли поперед усього на татарське обозо-висько, де тепер хазяйнувало стадо ворон. Птахи позлітали вгору, незадоволено кракаючи. В обозовиську знайшли кілька неживих бранців. Хлопці заплакали над ними, бо нічого не могли їм помоіти, хоч би то поховати їх та не дати воронам та вовкам християнського тіла шматувати. Вони стали перешукувати мерцям кишені. Не шукали ні золота, ні срібла, а лише за найціннішою для них річчю, за порохом до кресива. І це їм поталанило. У одного покійника знайшли в кишені одне і

друге. Зняли ще дві драні свитини, щоб було чим уночі вкритися. Зняли також сорочку, бо їм треба було полотна, перев'язати поранені ноги.

— Чи це не гріх, Артиме, що ми мерців обдираємо? — питає Івась.

— Який це гріх? їм цього вже не треба, а ми не обійдемося. І так знівечилось би в степу.

Вони знайшли ще два гострі татарські ножі. Господь знає, скільки цими ножами порізано людей, аж лячно було брати в руки. Та годі! Така річ мала для них велику вартість. Шукаючи так по великому обозовиську, почули в одному місці важке чоловіче стогнання. Зразу налякалися і стали наслухати, а далі таки зважилися піти в те місце. У траві під корчем дикої рожі лежав бранець, старший чоловік у крові. Лице обкипіло засохлою кров'ю з розбитої голови. У нього були зв'язані руки ззаду сирівцем. З голови зсунулась шапка, і лежала оддалік. Він мав заплющені очі і стогнав.

— Чи ви ще живі, дядьку? — питає Івась, нахилившись над ним.

Бранець розплющив кров'ю залиті очі й подивився мутним поглядом на хлопців.

— Дайте, діти, крапельку води, страх пити хочеться.

Артим узяв його шапку і побіг до ріки за водою, а тимчасом Івась розв'язав йому руки. Бранець лежав знову з заплющеними очима без руху. Артим приніс воду. Тоді оба підвели йому голову і напоїли. Він випив усе до крапельки.

— Ой, спасибі вам, мої діточки... А що? Татар уже немає? Мене татарин так здорово зацідив ломакою по голові, що геть пам'ять утратив, і вже не знаю, що далі було, і коли татари пішли.

— Татари пішли ще вчора, а нам обом повелося втекти ще попередньої ночі. Ви, дядьку, підведіться трошки, ми вам ще води принесемо.

— Спасибі, мої голуби, та мені так руки задубіли, що ворухнути ними не можу.

Він став підносити то одну, то другу руку, згинати ними, поки не почув у них владу. Тоді уже присів і став розглядатися довкруги. Похитав головою і зітхнув сумно:

— А мого бідного Максима таки забрали бусурмени...

— Дасть Бог, що й він утече, — каже Івась, — коли б лише так щиро як ми молився до святого Миколи. Та ви, дядьку, устаньте, ми вас підведемо до ріки, там викупаєтеся, промиєте рану та перев'яжетеся — ось вам шматок полотна, то зараз вам легше буде, а опісля помандруємо.

— Ні, діточки, ви мене зоставте моїй долі, а мандруйте самі щасливо. Я дуже знеможений, лише зупиняв би вас на ходу моїм рачачим ходом.

— Ні, дядьку, ми вас тут не лишимо, бо це був би великий гріх. Ми вам поможемо і помандруємо далі. Нас би Бог за це покарав, коли б ми вас немічного зоставили. Та ви, дядьку, не гайтесь, а йдіть купатися.

При їх помочі дядько встав і, опираючись на них, пошкандибав до ріки. Вони допомогли йому роздягтись, і він поліз у воду. Від цього йому справді полегшало, бо вже вертав о власних силах від ріки.

— Спасибі вам, мої діточки, за поміч. Я справді тепер дужчий, лише їсти хочеться.

— Ось вам, дядьку, кусник баранячого м'яса, який нам зостався; не гарне воно, не гарне, та кращого немає.

Івась витягнув м'ясо з-за пазухи і подав дядькові, що зараз його з'їв. Він пошукав собі якихось листочків, приложив до рани і перев'язав полотном, що відрізав Івась ножем.

— Я справді начебто подужав, хоч голова ще дуже болить і у вухах шумить, мов вода на лотоках.

Артим пішов іще шукати по обозовиську і знайшов невеличкий мідяний казанок. Це також у дорозі знадобиться, буде чим хоч би води напитися. Пустилися зараз у дорогу по татарських слідах. Дядько частенько знемагався й сідав спочивати. Кілька разів говорив хлопцям, щоб його лишили і йшли самі, та вони й чути про це не хотіли, а так воліклися з ним помаленьки нога за ногою. Тепер ліворуч від них стояв той великий ліс, на який вони дивились, ідучи сюди.

— Я думаю, дядьку, що нам би краще в лісі ночувати, ніж у степу. Можна й багаття розвести і безпечніше буде.

— Гарний у тебе розумець, синку, ходімо до лісу. Там і жарі такої немає. А як тебе звати?

— Я звуся Івась Носенко з Покровів, села близько Уманя, а мій побратим Артемом зветься.

— То ви лише побратими? Я гадав, що ви рідні брати будете, такі на себе схожі.

Дядько очевидно покріпшав, бо й не приставав так частенько як перше, і балакучий став, і розпитував хлопців про все. Нарешті добились до лісу. Він був дуже великий. Зразу росли кущі ліщини, тернини, дикої рожі і малиннику, а далі стояли великі столітні дерева. Тут було спокійно,

затишно й холодно. Лише птиці на верху дерев співали, дятел стукав у тіні дерев, видзьобуючи поживу, а інколи показалась білка, що скакала з одної гілки на другу. Хлопці були дуже раді і тішились, що під вечір розпалять вогонь. На те вони збирали по дорозі повні оберемки сухого гіляччя, що з дерева пообпадало. Розтаборились під розлогим старим дубом і розвели вогонь. Тут, у холодному лісі, не відчували спраги, але голод їм таки добре докучав. Полягали спати, та заки ще поснули, почулось на верху дуба якесь гудіння. Стали наслухувати, що воно, а дядько — він Остапом звався — каже, встаючи:

— У цім дубі бджоли пасіку завели. Пошукаймо, а певно мед знайдемо.

Засвітили суху гіляку і стали шукати довкруги дерева. Справді, знайшли щілину в дуплі дуба, з якої плила патока по дереві і застигала та густіла на корі дерева, мов живиця. Бог знає, відколи тут бджоли працювали. Взяли ножа і нарізали цього меду у казанок чимало. А підкурені весь час бджоли гуділи.

— От і повечеряємо, — каже дядько, в нього начеб життя нове вступило. — Але багато цього добра не можна їсти. Оттак, щоб лише голод заморити.

Та коли Господь дотепер їх рятував, то порятує й далі, — думали собі всі, засинаючи при розложенім вогні.

VI

Уранці повставали і помолилися. Дядько Остап почував себе краще як з вечора. Він пошукав у лісі цілющого листя і перев'язав собі голову. Хлопці набрали ще меду повен казанок, з'їли трохи і помандрували далі, бо пити дуже хотілося. Треба було конечно знайти воду. Хлопцям було весело, але дядько дуже тим журився, чи не доведеться їм помирати серед цього лісу з голоду.

Аж ідучи так навмання, почули у лісі якийсь легенький шум і дзюрчання.

— Тут десь недалеко буде вода, — каже дядько і став поспішати.

Пішли на цей голос навпростець, і дуже зраділи, опинившись над лісовим потічком. Зараз припали до води. Вона була чистесенька, мов сльоза, і дуже студена і смачна. Видно, що тут десь недалеко джерело цього потічка. Справді, недалеко побачили невисоку скелю, з-під якої випливала вода. Панилися, закусили медом і полягали на м'якенькій траві спочивати.

— Дядьку, ночуймо тут.

— Кращого місця і не знайдемо, — каже дядько, — лише подбати б про паливо.

Хлопці кинулися зараз у ліс і принесли два оберемки ломаччя, що на цілу ніч повинно було вистати. Та ще заки розвели вогонь, почули шелест у корчах і легеньке хрунькання. Остап відразу такий став жвавий, мов не той чоловік.

— Давайте мені ножа, хлопці, — шепнув, — а самі сидіть під корчем непорушно. Будемо сьогодні вечеряти.

Хлопці скрилися в корчах, а Остап станув за деревом. До ставка наблизилося кілька диких кабанчиків, чорних, мов смола. Кабанчики полізли у воду, напилися, а відтак, хрунькаючи, полягали на березі. Цю хвилю використав Остап. Він підкрався до них і кинув гострим ножем, поцілений кабанчик став квичати. Другі повтікали. І зранений хотів утікати, та його здогнав Остап, піймав за вуха і дорізав тим самим ножем.

— Повечеряємо, діти, як уже давно не вечеряли, а ви лиш розведіть вогонь, бо дуже їсти хочеться.

Не треба їм було цього два рази говорити. За хвилю горів вогонь, а Остап потрошив кабана і різав на куски м'ясо. Відтак вирубав три ліщинові колики і приладив рожни, на які позастромлював кусні м'яса. Хлопці не могли з дива вийти над зручністю дядька, що так поцілів кабана ножем на віддалі.

— Подождіть, діти, ми й лука зладимо і ще не так заповнюємо.

Артим нагадав собі щось і став шукати по кишенях свитки, що її зняли з умерлого бранця. Там було кілька вістрів зі стріл, яких уживали татари.

— Чи це не до стріл, дядьку?

— Авжеж, авжеж, синку. Здоров би ти був. Завтра ми гарно заповнюємо.

Довкруги розходився запах печеного м'яса і всім було пильно діждатися вечері. Не було лише солі, та годі. Не треба казати, що таким голодним людям то й без солі смачне. Тої ночі вони дуже гарно спали.

Зранку дядько узявся ладити лука. Він вичистив кишки кабана, висушив при вогні і сплів з них міцну тятиву. Вирубав відтак молодого дубця, припарив при вогні і зігнув лука та зв'язав тятивою. Хлопці вирубали ліщинових рівних прутів, поздирали кору і понабивали залізця. Лук був готовий, та такий твердий, що ні Івась, ні Артим не могли його натягнути. Остап поспробував стріляти, і кілька разів на велику радість хлопців потрафив до наміченої цілі, яку назначили на дереві. Видно, що Остап був неабиякий стрілець.

— Сюди певно прийде увечері звір воду пити. Ми окриємося, щоб нас не помітив. А тепер, хлопчики мої, познімайте ці шмати з ваших ніг, треба вам ноги вилічити з ран.

Вимочили добре і вимили ноги в ставку, випрали полотно і висушили на сонці. Остап назбирав цілющих листків і пообв'язував їм ноги. А сонця і тепла було тут доволі. Довкруги ставка і скелі була прогалина поросла буйною травою. Наші втікачі не могли налюбуватися таким гарним та любим місцем. Грілися та сонці, купалися в ставку, а та безпечність і спокій багато причинялися до того, що вони кріпшали на силах із кожною годиною.

І на здобич не треба було довго ждати. Зараз першого дня під захід сонця вийшов з ліса гурток сарн. Попереду йшов гарний та рослий, з великими рогами сарнюк. Розглядався обережно і вимахував головою. За ним ішли сарни менші й більші, скубаючи на ходу зелену, свіжу траву. Гурток ішов просто до води, не прочуваючи лиха. Остап стояв за дубом, напняв лука і прицілився. Зафурчала в повітря стріла, і одна сарна підскочила вгору, а відтак простяглася на березі. Інші сарни налякалися і завернули в ліс. Сарнюк вискочив із води і довгими скоками помчав за стадом. Хлопці побігли і притягнули сарну на цей бік.

— Буде що два дні їсти, — каже Остап.

Зараз узялися потрошити сарну. Частина м'яса спекли, а решту завісили на дереві. Хлопці були дуже раді.

— Коли б тут побудувати яку хатину під скелею, то можна ось тут вік прожити.

— Ні, синку, це не для вас. Молодому треба в світі жити, а не запорпатися в пущі. Таке то хіба для старих людей, що вже в світі нажилися, та банно їм за спокійним кутком. А зрештою, багато тут дечого не вистачає. Нема ні хліба, ні солі, а самим м'ясом та медом довго

не поживеш. Ми тут лише гаразд спочинемо, повигоюємо наші рани, наберемо сили і помандруємо далі. Цілої України орда не знищила, ще знайдемо людей і доб'ємося до своїх.

Остап зітхнув важко. Він нагадав, що хтозна, чи коли віднайде своїх, а вже свого села певно що не застане. Йому страшно було жаль сина Максима, якого татари теж забрали і певно його не побачить на цім світі. Та він так лише задля хлопців говорив, яких полюбив, мов своїх діток.

— А що сталося, дядьку, з вашим Максимом? — питає Івась.

— Те саме, що й з вами б сталося, коли б не втекли. Нас обох узяли і ми нічого про себе не знаємо.

— От коли б ми були це знали, то певно не лишили б його, — говорив самопевно Івась.

По кількох днях то й хлопцям таке життя навкучилось. Несолене м'ясо ставало їм щодня більше осоружним та несмачним. Переївся їм і мед. До того ще Івася одного разу, як поліз за медом на дерево, дуже пожалили бджоли, аж треба було мокре полотно прикладати. Запухло йому лице, що очей не було знати, а руки попухли, мов подушечки.

— Буде з тебе добрий пасічник, — говорив Остап.

— А чому?

— Тіло звикне до бджолиного жала і вже більше не буде пухнути. Людина до усеї біди звикне, а опісля то вже нічого не страшно.

Вирішили між собою, що треба мандрувати далі. Забрали свої шматки в клунки, набрали в казанок меду, напекли м'яса і рушили далі. Хлопцям стало жаль за цим любим місцем, і довго за ним оглядалися, поки його не закрив густий ліс перед їх очима.

— Найкраще б нам йти вздовж потічка, а він нас заведе до якоїсь більшої ріки, — каже Івась.

— А за рікою то хіба помандруємо до моря, — говорив дядько, — та тим часом відіб'ємося від шляху і додому хіба ніколи не вернемо. Нам треба татарського сліду держатися.

Вони пішли на захід сонця. Йшлося їм добре. В лісі було спокійно і свіжо, по деревах лунав спів лісової птиці. В полудне припочили і поживилися м'ясом. Лише без води було їм зле, а тут води ніде не було. Їм стала докучати спрага.

Вже над заходом сонця почули в лісі гамір людських голосів. Йшли тепер обережно, бо не знали, яких людей стрінуть.

— Ви, хлопці, подождіть тут, а я піду роздивитись.

Він поклав під деревом свій клунок із луком і стрілами, а сам тихенько продираючись поміж корчі, підкрадався до того місця, звідкіля доходив голос. Наблизившись побачив вогонь. У казанах варилася страва, а довкруги вогню снували якісь люди. Не можна було зразу зміркувати, хто вони, бо розмовляли різно: одні по-українськи, а інші так, що не розбереш, по-якому воно. Тепер Остап побачив, як розстелили на землі плахту і туди висипали з торбинок золоті та срібні гроші, золоті та срібні речі, золоті чаші, срібні ложки, і багато дечого такого, що він і не знав, до чого воно. Відтак стали поміж себе те добро паювати, при чім прийшло між ними до суперечок і драчки, а скінчилося на цім, що один штовхнув товариша ножем у груди так, що на смерть зарізав. Зарізаного відсунули ногами на бік і паювали далі.

— Господи! Та це ж якісь розбійники, — подумав собі Остап і перехрестився, — награбоване паюють.

Він завернув назад, наляканий, і став утікати щосили. Розбишаки почули тріск ламаних корчів і кинулись у цей бік. Помітивши Остапа, гукали за ним, та він і не оглянувся. Тоді один підняв рушницю і стрілив за ним. Залунав по лісі гук стрілу, а Остап поцілений у плечі, розвів руки і впав. Мав іще стільки сили, що крикнув хлопцям:

— Втікайте!

Почули це хлопці і дуже стривожилися. Окрилися в корчах і ждали на Остапа. Та він не вертав. Іще довго чути було гамір, а згодом став віддалятися, аж зовсім притих. Розбійники побоювалися, що їх хтось підглядає і забралися геть.

Тепер хлопці вийшли зі своєї скритки і пішли у той бік, звідки почули голос дядька. Незабаром знайшли Остапа неживого. Лежав у крові з розведеними руками, лицем до землі. Хлопці припали до трупа і гірко заплакали. Не стало доброго опікуна і тепер лишилися безпомічними сиротами серед великого лісу, серед небезпеки. Бо можуть знову попасти в руки лихих людей, що їх продадуть туркам, мов товарину. Коли вже добре виплакалися, сказав Артим:

— Поховаймо сердешного тут, щоб дикі звірі християнського тіла не шарпали.

Та в них не було нічого, чим би викопати яму, хіба два ножі. Хай і так, і цим можна яму викопати. Але вже вечір, зроблять це завтра вранці. Вони боялися розпалювати вогонь і поклалися спати близько мерця. Нічого не боялися, бо він їх дуже любив, мов рідних.

На другий день узялися до роботи. Копали ножами і викидали землю, згортаючи руками на полотно. Копали так до полудня. Відтак вистелили яму сухим листям, і сюди затягли з бідою тіло Остапа. Схрестили йому руки, накрили очі свитиною, і помолилися за його душу. Тепер присипали землею і завершили невеличкою могилкою. Відтак зв'язали скрученим

прутиком хрест і застромили наверху. їм було дуже важко на душі. З Остапом почували себе безпечно, мов під рукою рідного батька. Тепер мусять самі про себе думати, бо ніхто їм не порадить. А що станеться з ними далі, це лише Господу самому відомо. їх так тяжко прибило горе, що й на їду забули.

— Ходімо на розбійницьке обозовисько, — говорив Івась, — може якраз знайдемо що для нас пригоже.

Обозовисько було невелике, і видно було, що розбійники не були тут довго. Знайшли покинутий казанок із в'яленим м'ясом, торбу з хлібом і сухарями пшеничними та коробку з сіллю. А далі, шукаючи в траві, знайшли цілу пригорщу золотих та срібних грошей. Видно, що розбійники спішилися дуже і не забрали всього.

— Чи брати й це? — питає Артим. — Нащо нам придасться золото в лісі?

— Треба взяти. Бог допоможе, що з цього ліса вийдемо, а на світі можна буде за ці гроші дечого купити. От ми купили б собі по коневі, та швидше додому дібралися.

— Лише б ці гроші добре десь заховати, бо може знову яких розбійників стрінемо.

В обозовиську ще жарів вогонь. Вони роздули його і пригріли зоставлений там казанок із м'ясом.

— От коли б тепер був з нами Остап, то б то зрадів, що у нас хліб та сіль.

Тут і повечеряли. Зі сіллю їм все інакше смакувало, та від соленої страви їм ще гірше дошкуляла спрага. А тут не було ні крапельки води.

— Не турбуйся, Артиме, у лісі десь воду знайдемо, —потішав Івась.

— Та здається, що тут і лісові кінець. Тепер доведеться знову в степи мандрувати. Нам треба знову до татарського шляху добиватися.

— Ні, ми краще з цим лісом не розставаймося, і киньмо татарський шлях. На ньому і так не знайдемо людської оселі, ходімо далі краєм ліса. Може якраз стрінемо яких людей в тих сторонах, куди татари не йшли...

Забрали свої клунки і торбу з хлібом, пішли далі берегом ліса. Усе інше, а з тим і лук та стріли покійного Остапа оставили. Нащо він їм здався, коли жоден із них цього лука не натягне. Івась йшов передом. Артим почував себе знеможеним і спрага його мучила. Він частенько приставав відпочивати. Аж ось побачив, як Івась поклав легенько свій клунок на землю, давав Артимові знаки, щоб вдержався і поступив кілька кроків наперед. Тут він відразу впав на землю. Артим підбіг до нього. Івась держав здорового зайця в руках, що пручався з усієї сили, бив задніми ногами і дряпав передніми, а Івась не міг собі з ним дати ради. Аж Артим ударив його кулаком позауш. Заяць затріпався ще раз і неживий став.

— Як ти його піймав? — питає Артим.

— Він спав у траві, а я надійшов непомітно, піймав за карк, та коли б ти не був у час прибіг, то таки був би вирвався. Дивись, як мене подряпав, — каже Івась, обтираючи кров на руках і грудях. — Нині ми гарно повечеряємо, але ходім таки в ліс... Коли б ще воду найти, бо мені дуже пити хочеться.

В лісі розложилися ночувати. Випотрошили зайця, порізали на кусні, посолили і поклали на вогонь.

Зранку помандрували далі. Десь коло полудня надибали чималий потік, хтозна, чи не той самий, що й перше. Він впливав аж до краю ліса,

і завертав знову в ліс. Видно, що йому краще було плисти в лісі під тінню дерев, ніж у степу, де сонце випило б йому всю воду. Хлопці напилися води, а опісля скупалися. Ще було у них заяче м'ясо, трохи хліба і сухарів таких твердих, що годі було розкусити. А коли це минеться, так не знати, що їм робити далі.

— Ходімо до оцеї кручі, — каже Івась, — там може бути риба.

Він кинув кришок хліба на воду і зараз показалися риби цілим роєм. Вони проковтували плаваючі кришки і ганялися за другими.

— Є риба, — каже Артим, — та як її піймати?

— Подожди, ми зладимо вудку з ниток із полотна.

— А гачок?

— А може би вістря з татарської стріли?

— Коли ми стріли покинули враз із луком. Та воно й так було б завелике.

— Правда, треба щось іншого придумати...

— Ти подожди, — каже Івась, — ми прив'яжемо до шнурка шматок м'яса, а як його риба проковтне, то ми її зараз на берег і тоді вона вже наша.

Відрізали зараз шматок полотна, сотали нитки і сплітали в міцний шнурочок, якого сплели більш на три сажні. Прив'язали дерев'яний плавок, а на кінець шматок м'яса і кинули на воду. Вода була така чиста, що дно було видно. Риби стали напливати і щипати м'ясо, аж надплила більша риба і відразу проковтнула шматок, та пірнула на дно. Тоді хлопці

стали тягти хутенько шнурок до себе. Та ба! Риба як зміркувала, куди її тягнуть, випустила із себе принаду, а сама пірнула на дно.

— Не їсти нам сьогодні риби, Івасю.

— Хто його знає. Подожди до ночі, а ми вже щось видумаємо.

— А тимчасом ми назбираємо сухого патиччя, щоб було чим у ночі палити.

— А я наріжу сухої трави, — каже Івась.

Коли вже потемніло, розвели вогонь. Івась став сплітати віхті, з сухої трави, а опісля роздягся.

— Ми так зробимо, Артеме. Я полізу голий у воду там під кручу, а ти будеш мені з берега світити запаленим віхтем, один по одному. У нас так ловлять люди рибу в ставі. Риба виходить до світла і зблизиться до білого тіла. Тоді можна її піймати руками.

Артим станув над кручею з запаленим віхтем, а Івась поліз у воду і станув непорушно, наставивши руки. Зараз з'явилися риби цілим роєм. Вони підпливали до Івасевого тіла і стали його іціпати. Тоді Івась рушив миттю руками і піймав одну більшу рибу та викинув її на берег. Риби зразу розбіглися, та відтак знову завернули. А Івась блискавкою хапав що більші і викидав на берег.

— На цей раз буде досить, — сказав, вискочив з води і став одягатися. Зловили п'ять більших риб.

— Буде на два дні, — втішився Артим, збираючи рибу по траві, що підкидалася і світила білою лускою.

— Ні, нам на сьогодні і на завтра вистачить чотири, а одну кинемо назад у воду. Риба влітку хутенько псується.

Найменшу рибу кинули у воду, а чотири пооправляли, покраяли на куски і насолили.

— Варімо сьогодні юшку з риби, — каже Артим.

Він побіг до потічка з казанком, вимив його і набрав води. Наклали туди м'яса і приставили до вогню.

— У нас ложки нема, — турбувався Артим.

— Подивись, чи багато іще хліба в торбі зосталось.

— Тут маємо ще буханчик хліба і сухарів доволі.

— Кинь кілька сухарів у казанок, хай зм'якне, а хліб давай сюди, то й ложка буде. — Івась відкріїв два крайчики хліба і викроїв м'якушку. — Диви, яка ложка, тут одна, а зараз буде і друга.

Хлопці були такі раді, що про світ забули. Є юшка з риби, та ще й солена, сухарі, і ложка знайшлася. Чого ж їм більше треба? Таке то було смачне, давно такого не їли.

— Коли б так ще й меду закусити, — каже Артим.

— Коли б так ще й ковбаса і вареники зі сметаною.

— А опісля би ще якого буханця, або медівника... Вони так собі жартували, заїдаючи хлібними ложками

смачну юшку, в якій плавали пшеничні сухарі... Опісля підклали ще дров на вогонь і полягали безжурні й веселі спати. Вночі прокинувся Івась від якогось шелесту в корчах. Він підвівся і поглянув туди, та дуже налякався того, що побачив. З-за корчів світилися зеленкуваті вовчі очі, мов два вогники. Вовк стояв від них дуже близько і клацав зубами. Івась скочив до вогню, хоив недогарок ломаки і шпурнув на вовка. Та його вже тут не було. Тепер Івась підкинув іще дерева на вогонь і вже не спав до ранку.

Відколи вони блукали у тім лісі, то ще вовка не стрічали, а видно, що вони тут є і можуть їх колись серед ночі пожерти. Треба буде себе більше берегти, або десь спати на деревині, або півночі напереміну сторожити. Розуміється, що без вогню не можна їм спати. Таке життя не було їм до вподоби. Коли б чимшвидче добратися до якогось села між людей. А тим часом Артим спав добре, не прокидаючись.

Коли йому Івась розповів уранці нічну пригоду, той сказав:

— Коли б покійний Остап був із нами, він би того вовка з лука застрілив.

— А може то був вовкулак, а того не так легко вбити. Відтепер хлопцям було лячно в лісі, йшли обережно і

розглядалися по боках. їхній спокій і почуття безпечності геть пропали. А все-таки в лісі було безпечніше, ніж у степу, бо можна втекти на дерево. Держалися того потоку, який щораз більшав. До нього щодалі вливалися менші потічки з різних сторін лісу.

Мандрували так ще два дні. Живилися рибою і сухарями, а раз таки поталанило їм знайти меду. Нічю то один, то другий сторожив напереміну і піддержував вогонь.

Третього дня вночі Артим, відбуваючи свою варту, почув серед нічної тиші, що десь далеко гавкала собака. Він дуже зрадів і розбудив Івася. Тепер наслухували оба. Справді десь собака гавкала, але так собі легенько з псячого обов'язку.

— Тут уже десь буде людське житло, — каже Івась. — Запам'ятаймо собі добре, з котрого боку голос йде, щоб завтра не збитися з шляху.

У ту сторону пустилися другого дня в дальшу дорогу. Шлях йшов від потоку, а відтак його знову надибали. Очевидно потік робив у лісі закрути. Десь коло полудня почули знову голос собаки, і то не одної. Вони очевидно занюшили хлопців у лісі, бо голос щораз наближався.

— Втікаймо на дерево, — говорив Артим, — бо пожруть нас і не зможемо обігнатися.

Він став дряпатися на дерево, а Івась пішов за ним. У ту саму пору показалися дві великі собаки вовчої породи. Помітивши хлопців на дереві, вони стали завзято присікатися і гавкати, а опісля й вити.

— Гарний будемо мати празник, — говорив Артим, — як нам доведеться тут зо два дні посидіти.

— Так воно зле не буде. Як є собаки, то буде тут десь і оселя, і господар, що певно за собаками погляне, чого вони виють, — потішав Івась.

Дивилися згори на псів, що вони роблять. А їм і не снилося оступатися. Опиралися передніми лапами на дерево, нюшили та вили, то знову набріхували напереміну, аж навкучилося. Аж ось вийшов з поміж дерев якийсь старий бородатий дідусь. Він свиснув на собак і вони зараз підбігли до нього, поласилися та й знову до дерева, і тут стали ще завзятіше гавкати. Дідусь підійшов під дерево.

— А хто там сидить? — він прислонив рукою очі і дивився вгору.

— Дідусю! Відженіть собак, тай нас порятуйте!

— Еге ж? А ви звідкіля тут у лісі взялися? Злізайте, та нічого не лякайтеся, коли я тут. Добре, що ви на дерево втекли, бо було би з вами погано.

Старий заговорив до собак, і вони зараз уступилися і полягали недалеко на траві, висолопивши довгі язики. Хлопці позлізали з дерева, а пси зараз до них прискочили, та дідусь крикнув: "Не руїн!" Вони обнюхали хлопців, а відтак стали вимахувати хвостами.

— Тепер ви вже безпечні, — каже дід. — Ну, кажіть, мандрівники, звідки ви сюди замандрували?

— Ми втекли з татарського полону, — каже Івась, і став старому розказувати.

— Ні, мій любий хлопче, розкажеш мені опісля; ви певно голодні, ходіть у мою оселю.

Пішли за дідом. Він був лише в сорочці і штанах з полотна, на ногах постолои, а на голові старий солом'яний капелюх. Дід був великого росту, але дужий і кремезний. Голова, борода і вуса були білі, мов молоко. На плечах була у нього торба, а в руці держав коротку рушницю. За поясом застромив довгий ніж.

— Та що я забув, — каже дід, пристаючи, і сягнув у торбу, — у мене ще в торбі шматок хліба, то перекусіть, а дайте і собакам, то вже й приятелями будете.

Він подав їм добрий шматок хліба. Вони розрізали по половині, а відтак пригостили і собак. Але собаки лише хвостами махали, обнюшили хліб і не брали, озираючись на діда.

— Візьми! — сказав дід до собак. — Вони так навчені, що від чужого нічого не візьме. Так і треба, бо лихі люди дають собакам отруту, а тоді грабують господаря.

Хлопці не дали себе просити до хліба, бо голодні були, а в торбі у них було лиш кілька твердих сухарів.

Над тим самим потоком стояла дідова оселя. Він звався Гараськом Причепою. Його хатина враз із коморою стояла близько потоку у цій місці, де потік заводив великий закрут, а вода розливалася широко у ставок. Видно було, що ставок був зроблений навмисне, бо вода його спинялася на греблі. Хата і повітка на кози були обведені високим ліщиновим плотом на міцних дубових коликах. Тут за огорожею стояла чимала пасіка, а при ній будівелька на склад меду, воску і запасних вуликів.

Дід Гарасько відчинив фіртку і всі зайшли на подвір'я. Хатина з двома віконцями з оболонки звернена була до сонця і виглядала огрядно і чепурно. Стіни були вимазані сивою глиною. Під хатою була призьба. У хату входили через сіни. В хаті стояла в куті велика піч, лава, стіл збитий з дощок, два стільці і постіль вкрита кожухами.

— Ось і моя оселя, любі діточки. Сідайте собі, а я вам зладжу щонебудь їсти.

Ще як ішли сюди, Івась розказував старому про свої пригоди, а тепер оповідав далі. Старий слухав уважно, пораючись коло печі. Коли Івась став оповідати, як вони рятували раненого Остапа на татарському обозовиску, старий не втерпів, щоб не перебити:

— От так я люблю, за це певно буде вас Господь благословити. Гарно, мої дітки, хай вас обійму та поцілую, мої любесенькі. От за ваше добре серце Господь привів вас до мене, а тут вам уже біди не буде. Опісля доберетеся до своїх.

— А коли це буде, дідусю? Нам так пильно. Там ніхто не знає, що з нами сталося, певно за нами плачуть, а може і панахиду по нас правлять.

— Цього не може бути швидше, як восени. Я знаю добре, де Покрови і де Кирилівка. Ми так зробимо. Восени приїжджають до мене покупці з Уманя за медом і воском, а привозять мені те, чого мені потреба. Отож я вас передам моєму знайомому міщанинові з Уманя, а він вам не то що не зробить кривди, але і безпечно перевезе.

— Мені розказував дідусь, що бувають такі люди, що переловлюють таких хлопців, як ми, а відтак перепродують туркам.

— Добре тобі, синку, дідусь говорив. Буває таке, але я маю на умі чоловіка доброго, нашого православного. Вам цього ні раз нема чого боятися.

— А що ж ми поки що будемо робити? Тепер щойно літо...

— У мене лежало хліба немає, і ви не будете без діла, а що у мене навчитеся й побачите, це вам в життю може в пригоді стати.

— Чи ви, діду, із запорожців будете? — питає Івась.

— От цікавий... Так, сину, із запорожців і не одно на світі бачив, не з одної печі хліба їв.

— Бо мій дідусь теж із запорожців.

— А як він називається?

— Прокіп Ніс, а мій батько Артим Носенко.

— Якогось Прокопа Носа я знав. Коли він ходив у походи з батьком кошовим Сірком, то той сам...

— Дідусь говорив, що саме ходив із кошовим Сірком у татарські походи.

— Так це певно він буде. Добре, моя дитино. Не буде вам обом у мене біди. Я вам і сорочки, і штанці пошию, і свитки, і шапку, бо у мене є і полотно, і сукно своє. А вам зараз би і постולי зладити, щоб шматами ніг не завивати, а босому небезпечно по лісі ходити, бо тут і гадюка злюща трафиться. А восени, як Бог дасть, що доживемо, то відішлю вас під певною опікою до У маня, а там уже про вас подбають.